

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИНЕРГЕТИКАНЫҢ ДИНАМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛІ ПРИНЦИПТЕРІ

*Серикова А.С.¹, Рысалды Қ.Т.²

¹докторант, г.ғ.м., Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: akniet.serikova@bk.ru

²ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: ryssaldy@yandex.kz

Аңдатпа. Мақалада заманауи зерттеулердің перспективалық бағыты болып табылатын синергетиканың динамикалық және жүйелі принциптері, ерекшеліктері мен әдістері сипатталған. Бұл парадигманың өзектілігі оның күрделі жүйелердің өзара әрекеттесуін зерттеудегі жұмысымен және көптеген ғылыми салаларда "жүйе" ұғымын кеңінен қолданумен байланысты. Жалпы синергетика сөзінің тамыры, грек тілінде бар және оны ынтымақтастық деп аударуға болады. Зерттеудің мақсаты- синергетиканың маңызды жетістіктері мен олардың лингвистикада қолданылуының өзектілігін талдау. Ғылыми зерттеу идеясы лингвистика саласындағы синергетиканың рөлін одан әрі терең зерттеу болып табылады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы алынған мәліметтерді оқу процесінде, атап айтқанда, халықаралық ынтымақтастық саласындағы оқу курстарын құру үшін пайдалану мүмкіндігімен анықталады. Зерттеу әдісі синергетикалық әдісті қолдана отырып құрылымдық талдаудан тұрады. Бұл әдіс оның барлық өзара байланысты элементтерін тұтас талдауды, физикалық сипаттамалардың таралуын зерттеу мен сипаттауды қамтиды. Мақалада осы мәтіндерді талдау арқылы лингвистикадағы синергетиканың дамуының кейбір заңдылықтары анықталды. Мақалада жүйенің құрылымы мен қызметінің негізгі сипаттамалары мен ерекшеліктері сипатталған, синергетиканың негізгі ұғымдары берілген және олардың түсіндірмелері берілген. Зерттеудің мәні осы мәселені зерттеу қажеттілігінде жатыр, өйткені синергетика мәселелері қазіргі лингвистикада өзекті. Зерттеу нәтижелері синергетика принциптеріне негізделген тіл білімінің салалары – лингвосинергетика және оның әртүрлілігі функционалды лингвосинергетика ретінде қарастырылатынын көрсетеді. Синергетикалық лингвистика тілді өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе ретінде түсінеді және модельдер жасау үшін жүйелік-теориялық тұжырымдамаларды қолданады. Ол функционалды-аналитикалық болуы мүмкін және сандық лингвистиканың түсіндірме тәсілдерін пәнаралық шеңберге орналастыра алады. Құбылысқа байланысты когнитивті қызығушылықтар және теорияға дейінгі гипотезалар зерттеу объектісі, оның ғылыми талдау құралдары және егжей-тегжейлі көтерілген мәліметтер туралы негізгі болжамдарды құрайды. Лингвистикалық синергетика тілді күрделі динамикалық ашық жүйе ретінде сипаттауға кең мүмкіндіктер береді, ал функционалды лингвистикалық синергетика өз кезегінде оның жұмыс істеуі мен эволюциясының ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: синергетика, лингвосинергетика, функционалды лингвистикалық синергетика, концептуалды жүйе, принцип, когнитивті, интеграция, хаос, фазалық ауысу.

Негізгі ережелер

Синергетика жүйелердің өздігінен ұйымдастырылуын, олар құрайтын құрылымның әртүрлі деңгейдегі элементтерінің ұқсастығын зерттеумен

айналысады, бұл мәтінді тіл білімінің шеңберінен шығып, тіл білімінің қалыптасқан объектісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Синергетика – күрделі объектілердің өздігінен ұйымдастырылуы туралы ғылым. Тек синергетика тұрғысынан алғанда, дайын нәтижелерде (яғни, тіл мен мәтіннің дәлелденген конструкцияларында) қамтылған құрылымдардың, стильдің, мағынаның, жаңа ақпараттың және басқа нәрселердің пайда болу процесстері толығымен нақтыланады. Дайын нәтижелерді (мәтіндерді, тілдік құрылымды) зерттеуден дайын нәтижелерде бақыланбайтын объектілерді енгізу процесстерін зерттеуге көшу синергетикалық сипатқа ие.

Кіріспе

Көптеген лингвисттер мұндай концепцияны синергетикалық тәсіл негізінде, оның үйлесімділігіне, синтезделген білім салаларының бірлігіне, әлемді эволюциялық және тұтас пайымдауға байланысты дамытуға болады деген пікірде [1, 40 б.]. Тіл ғылымының қазіргі даму кезеңінде бірін-бірі толықтырып, тілдік құбылыстарға өзіндік түсініктеме ұсынатын көптеген теориялар пайда болуда. Бұл табиғи болып көрінеді. Өйткені, атап өткендей, Ф.М. Березин, «кез келген, тіпті жан-жақты теория тілге жан-жақты сипаттама бере алмайды» [2, 22 б.]. Осыған орай, синергетиканың басты терминдерінің бірі – “жүйе” ұғымына деген қызығушылықты тағы да байқаймыз. Технологияның қарқынды дамуы, көптеген ғылыми жаңалықтар, жаңа пәндердің пайда болуы, “жүйе” терминін түсінуде және оны ғылыми зерттеулерде қолдану мүмкіндіктерінде айтарлықтай өзгерістерге әкеледі. Тіл білімі саласындағы зерттеулер де шет қалмайды. Бізді қоршап тұрған шынайы ,яғни табиғи жүйелердің – әлеуметтік, физикалық, химиялық, биологиялық және т.б. динамикалық конгломерат ретінде қабылданатындықтан, зерттеушілер органикалық және бейорганикалық табиғатқа ортақ заңдылықтарға негізделген дүниенің жан-жақты ғылыми көзқарасын жасауға ұмтылады. Осының арқасында өзіндік зерттеу әдістері бар жаңа ғылыми теориялар ұсынылды, олар кейіннен әртүрлі күрделі жүйелерді зерттеудің біртұтас тәсілі ретінде синергетика үшін негіз болды. Бұл мақаланың мақсаты - синергетиканың маңызды жетістіктерін және олардың тіл білімінде қолданылуының өзектілігін талдау.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Тілдің көп өлшемді онтологиясы әртүрлі зерттеулерде синергетикалық әдістемені қолдануға мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңде лингвистикалық синергетика екі негізгі саланы – тілдік синергетика мен сөйлеу синергетикасын қамтиды. Бұл саладағы көптеген зерттеулер үшін мәтін/дискурс сияқты күрделі жүйені қалыптастыруға мүмкіндік беретін, олардың параметрлерін орнатуға бағытталған мәтін мен дискурстың синергетикасы ерекше қызығушылық тудырады. Мысалы ,кеңістіктік сипаттарды ашу, сонымен қатар табысты қарым-қатынас принциптері мен адам мінез-құлқына коммуникативті әсер ету тәсілдерін ашу. Тіл лингвосинергетикасының негізгі міндеті оның ішкі динамикалық құрылымын

анықтау және сипаттау, оның өзгеру механизмдерін түсіндіру, соның ішінде, бифуркация нүктелерінде (даму жолының тармақталуы), қайта құрылымдау және қайта құру жағдайларында. Тіл синергетикасы тарихи тіл білімімен тығыз байланысты. Ол тілдің эволюциясының негізгі кезеңдерін, оның ішінде тілдің пайда болуын, оның сызықтық емес даму ерекшеліктерін (кейде бірте-бірте, кейде жылдам), оның құрамдас бөліктері мен ішкі жүйелерінің келісілген мінез-құлқын, тілдің тілдің тілге әсерін түсінуге бағытталған. Тілді синергетикалық парадигма аясында зерттеу, сонымен қатар оның ерекшеліктерін ашық, өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде сипаттауды қамтиды. Яғни, тіл жүйесін динамикалық тепе-теңдікте (синхронияда) және фазалық ауысу күйінде зерттеу, бұл тілдің ұйымдастырылуы мен қызметіндегі сапалық өзгерістер (диахрония). Синхрондық және диахрондық тәсілдер зерттеу процесінің екі қажетті, бірін-бірі толықтырушы, өзара байланысты жазықтығы болып табылады. Талданатын жүйенің қазіргі жай-күйі мен қызметін білу ғана емес, сонымен бірге оның ұйымдасу принциптерін, дамудың белгілі бір кезеңіндегі «мінез-құлқын» ашып көрсету, эволюцияның тенденциялары мен ықтимал жолдарын белгілеу маңызды екені сөзсіз. Көріп отырғанымыздай, синергетика тілдік жүйенің нақты көрінісін ұсынады. Синергетикалық талдау және синтез принциптерін қолдану күрделі динамикалық, ашық өзін-өзі реттейтін жүйе ретінде, тіл эволюциясының теориясына үлес қосуға мүмкіндік береді. Тіл жүйесінің тепе-теңдік күйі, дәстүрлі тіл білімінде жеткілікті түрде толық сипатталған. Тіл үнемі өзгеріп тұратыны белгілі, дегенмен оның әртүрлі деңгейлері мен ішкі жүйелері әртүрлі жылдамдықпен өзгереді. Лингвистикалық синергетиканың негізгі міндеті – тілдің ерекшеліктері мен ішкі динамикасын және кейбір өзгерістерге ұшыраған тілдің қоғамда өзінің коммуникативтік қызметін атқара алатын механизмдерін анықтау, сипаттау және түсіндіру. Сонымен, синергетика принциптерін пайдалана отырып, тіл жүйесінің фазалық ығысуын, сондай-ақ оны көп бағытты бифуркацияларға және әртүрлі потенциалды тартушыларға (жүйені дамыту мақсаттары) байланысты өзгертуге арналған дизайн нұсқаларын модельдеу және түсіндіру мүмкін болады. Синергетикалық тәсіл негізінен динамикалық-жүйелік болып табылады, өйткені ол сөйлеу әрекетін жүйелі, бірақ мобильді, дамушы формация ретінде зерттейді.

Нәтижелер

“Синергетика” терминін неміс физигі Г.Хакен күрделі жүйелердің сыртқы және ішкі өзара әрекеттесуін – олардың пайда болуын, өздігінен ұйымдастырылуын, дамуын, өзгеруін зерттейтін ғылыми бағытты белгілеу үшін енгізген. Мұндай жүйенің мінез-құлқын сипаттау үшін, тұрақтылық пен жұмыс істеуге қабілетті болатын сыртқы ортаның әсерін түсіну маңызды. Синергетикалық жүйенің күрделілік дәрежесі оның бөліктерінің көптігімен ғана емес, сонымен қатар олардың арасындағы байланыстардың кең ауқымымен, сондай-ақ олардың басқа жүйелердің элементтерімен жаңа байланыстар орнату қабілетімен анықталады. Жүйе – белгілі бір ортада

болатын кеңістіктік және уақыттық шекаралары бар иерархиялық ұйымдастырылған компоненттердің (элементтер, бөліктер, ішкі жүйелер және т.б.) және олардың байланыстарының жиынтығы [3, 48 б.]. Жалпы жүйенің және оның құрамдас бөліктерінің сыртқы ортамен өзара әрекеттесуі бұл жүйені ашық етеді. Ашық жүйенің жұмыс істеуі сыртқы ортадан ақпарат (энергия) келгенде пайда болады. Керісінше, тұйық жүйе сыртқы ортамен әрекеттеспей, бұл ерте ме, кеш пе жүйенің азғындауына әкеледі. Көптеген «тірі» жүйелер (соның ішінде тілдік жүйе) ашық. Тіл жүйесінің ашық сипаты қоғамның әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени өмірінің, ғылыми-техникалық жетістіктердің өзгерістері мен көріністеріне жауап ретінде көрінеді. Тіл жаңа ұғымдарды өзінің лексикалық ішкі жүйесінде сақтау арқылы жеткізеді. Көпұлтты қоғам мен жаһандық үдерістер жағдайында тіл өзгермеуі мүмкін емес, бірақ кез келген басқа жүйе сияқты ол өзін-өзі сақтауға ұмтылады. Жүйе өзінің пішіні мен жұмыс істеуін сақтау үшін оның құрамдас бөліктерінің динамикасындағы ішкі және сыртқы ауытқуларға, тіпті кейбір хаос тудыратын (жүйенің бастапқы параметрлерінен ауытқу) әлі де сақталатын шамада ғана жол бере алады.

Ереже бойынша, жүйенің «күрделілігі» деп жүйенің көптеген құрамдас бөліктерінің, бөліктері мен деңгейлерінің өзара байланысы мен өзара әрекеті, олардың реттілігі мен күрделі мінез-құлқы түсініледі [4, 265 б.]. Жүйенің күрделілігі оның қызмет етуінде де көрінеді, сондықтан талдау мен сипаттау жаңа ғылыми әдістерді, тәсілдер мен перспективаларды қолдануды талап етеді. Биологиялық, физикалық, экономикалық, тарихи, әлеуметтік, тілдік құбылыстарды сипаттауда, синергетикалық тәсілдің ұғымдары мен әдістерін сәтті қолдану күрделі жүйелердің эволюциялық принциптерінің әмбебаптығы болмаса, ұқсастығын ашты. Нәтижесінде синергетика пәнаралық байланыстың кең ауқымын жасауға мүмкіндік берді және білімнің пәнаралық синтезінің концептуалды-әдістемелік негізі ретінде қарастырылады. Синергетика әлемді тұтас қабылдауға әкелді, онда бәрі өзара байланысты және үнемі өзгеріп отырады. Синергетиканың негізгі ұғымдары әртүрлі. Олар күрделі жүйелерді, соның ішінде тілді сипаттау үшін қолданылатын ұғымдар: интеграция, синтез, өзара әрекеттесу, жүйелілік, ашықтық, сызықтық емес, тепе-теңдік емес, динамика, эволюция және т.б. Зерттеудің жаңа салаларында синергетикалық әдістер мен принциптерді қолдану жүйенің өзіндік дамуын – оның негізгі кезеңдері мен фазалық ығысуын, тербелістерін, бифуркациялық аймақтарын және басқа да ерекшеліктерін түсіну және сипаттау үшін тиімді. Тіл ашық өздігінен дамиды күрделі жүйе болғандықтан, оның құрылымы мен қызмет етуінің әртүрлі аспектілерін зерттеуге синергетикалық көзқарас өте қажет. Келесі кезекте тіл білімінің кейбір салаларын қарастырамыз. Олар лингвистикалық принциптерге негізделген. Күрделі ашық динамикалық жүйелерді зерттеуге жаңа көзқарас, жаңа терминологияны енгізуді, сонымен қатар кейбір ұғымдар мен түсініктерді қайта қарауды қажет етеді. Төменде тіл білімінің синергетикалық бағытында қолданылатын синергетиканың негізгі ұғымдары берілген.

Фрактал. Бұл терминді математик Б.Мандельброт күрделі жүйенің құрылымдық ұйымының әрбір деңгейіндегі және/немесе масштабындағы «өзіндік ұқсастық» моделін сипаттау үшін енгізген. Фрактал – бөліктерге бөлінетін, немесе әрқайсысы дерлік бүтіннің қысқартылған көшірмесі болып табылатын бөлшектелген пішін [5, 519 б.]. Фракталдардың негізгі сипаттамасы ретінде өзіндік ұқсастық танылады. Тілдік жүйеде ұйымдастырудың фракталдық түрі де бар: тілдің бір деңгейінің элементтері тілдің басқа деңгейінің неғұрлым күрделі комбинациялары үшін құрылыс блоктары болып табылады және өз кезегінде ұйымның келесі деңгейінде одан да күрделі конфигурациялар үшін негіз болады. Айта кету керек, комбинациялар деңгейі неғұрлым жоғары болса, ықтимал баламалардың ауқымы кеңірек болады. Тіл жүйесі дербес және сыртқы факторлардан тәуелсіз емес, керісінше, солармен анықталады. Функционалистердің пікірінше, «әлемнің концептуалды бейнесі тілде және сөзде қалыптасады» [6, 35 б.]. Мұндай түсіну сөйлеушінің/жазушының мақсаты (ниеті) қандай, осы мақсатқа жетуде қандай тілдік құралдар ең оңтайлы болып табылады, қандай факторлар сол немесе басқа тілдік құралды таңдауды анықтайды деген сұрақтарға жауап іздеуге жетелейді.

Сызықтық / сызықтық емес. Тұрақтылық пен тепе-теңдік парадигмасында сызықтық жүйенің ішкі сигналдар мен сыртқы әсерлерге пропорционалды және детерминирленген реакциясында бейнеленетін себептер мен әсерлердің тізбегі болып табылады [7, 13 б.]. Сызықты емес жүйелер мезгіл-мезгіл хаосқа ұшырайды және әрқашан оларды болжауға болмайды, өйткені олардың мінез-құлқы нақты бастапқы шарттармен анықталмайды және жалпы қабылданған математикалық принциппен анықталмайды. Синергетикалық парадигма сызықтылыққа қарама-қарсы маңыздырақ принцип ретінде сызықтық еместілікке назар аударады. Сызықтылық ұғымы жүйенің құрама компоненттерінің, мысалы, сөйлеу тізбегіндегі тілдік элементтердің реттілігімен байланысты. Бейсызықтылық, керісінше, жүйелі мінез-құлқы үлгілері тұрғысынан күрделі шындықты жасайды, сонымен қатар асимметрияны, заңдылықты және біркелкі еместі зерттеуді қамтамасыз етеді. Бейсызықтылық синергетикалық парадигманың концептуалды өзегі деп айтуға болады, оны сызықтық емес парадигма деп те атайды. Тілдік жүйенің сызықты еместігі жүйенің ерекшеліктері мен функцияларына және оның әрбір құрамдас бөлігінің мінез-құлқына байланысты.

Өзін-өзі ұйымдастыру. Күрделі жүйенің өзін-өзі ұйымдастыру кезеңдерінің тізбегі осы жүйенің динамикасы, оның эволюциясы болып табылады. Синергетикада өзін-өзі ұйымдастыру, бұл жүйенің ішкі құрылымын реттеуге бағытталған жүйенің көптеген құрамдас бөліктері мен бөліктерінің бірізді әрекетінің процессі де, нәтижесі де болып табылады. Көпкомпонентті синергетикалық жүйе бола отырып, тіл элементтердің, бөліктердің және ішкі жүйелердің күрделі әрекетімен сипатталады. Синергетикалық парадигма жүйені сипаттаудың микроскопиялық және макроскопиялық деңгейлерін бөліп көрсетеді. Микроскопиялық деңгей

элементар компоненттерді және олардың берілген жүйедегі мінез-құлқын зерттеуді қамтиды, ал макрокопиялық деңгей бүкіл жүйенің сыртқы әлеммен әрекеттесуінің нәтижесіндегі динамикасының сипаттамасы болып табылады. Жүйенің макрокопиялық құрылымын макрокопиялық айнымалылар – реттік параметрлер арқылы сипаттауға болады. Тапсырыс параметрлері белгілі бір күрделі жүйенің сипаттамалары болып табылады. Бұл оның құрамдас бөліктерінің тәртібін бақылайтын жүйенің факторлары. Параметр үлгісіндегі өзгерістер күрделі жүйедегі құрылымдық өзгерістер туралы сигнал бере алады және керісінше. Сөйлеу әрекетінде реттілік параметрлері сөйлеуді берілген коммуникативті мақсатқа (немесе мақсаттарға) жетуге бағытталған коммуникативті оқиға ретінде ұйымдастыратын функционалдық дискурстық байланыстар болып табылады [8, 26 б.].

Бұл, әсіресе, сөйлеу шығармасының жалпы семантикалық кеңістігі мәтіннің барлық жеке құрамдас бөліктері мағыналарының жай қосындысынан асып кетсе, сөйлеуде айқын көрінеді [9, 158 б.].

Флуктуациялар мен бифуркациялар. Флуктуация деп жүйенің динамикасында белгілі бір ауытқуды, оның ішінде тұрақтылықты жоғалтуды да тудыруы мүмкін жүйенің уақытша өзгеруі немесе бір нүктеден екінші нүктеге тұрақты ауысуы түсініледі. Тербелістер жүйені бифуркация деп аталатын критикалық нүктеге әкелуі мүмкін. Одан әрі жүйе жергілікті және ғаламдық өзгерістерге ұшырайды. Жергілікті тәсілмен кез келген динамикалық параметрдің немесе параметрлердің тұрақты өзгеруімен пішіндегі үздіксіз өзгерістер. Неғұрлым күрделі, жаһандық өзгерістерге фазалық ауысулар, критикалық нүктелік ауысулар жатады, онда өзгерістер үзіліссіз және көп болуы мүмкін. Негізінен жалпы жүйенің көптеген деңгейлерінде бір мезгілде мүмкін болатын ауытқуларға байланысты. Бифуркация нүктесінен өтіп, жүйе жаңа тұрақты күйге келеді. Күрделі жүйелерді сипаттай отырып, Р.Бишоп маңызды сипаттамалар қатарына көптеген құрамдас бөліктерді, құрылымның симметриясының бұзылуын, иерархиясын, байланысын, тұтастығын, мінез-құлық траекторияларының күрделілігін және т.б. атайды [10, 111 б.].

Аттрактор бастапқы шарттарға қарамастан жүйенің даму барысында қандай күйге ұмтылатынын және жүйенің фазалық кеңістігінде нүкте немесе траектория ретінде бейнеленген күйді білдіреді. Мұндай тұрақты күй өзін-өзі ұйымдастырушы жүйеде ақпараттың дамуын реттейтін логикалық ережелердің (жағымды және теріс әрекеттесу) жиынтығын қолдану арқылы анықталады. Сөйлеуге қатысты аттрактор сөйлеушінің/жазушының коммуникативті мақсаты болып табылады. Шын мәнінде, аттрактор жүйе эволюциясының соңғы нүктесі болып табылады [11, 300 б.].

Талқылау

Тіл қарым-қатынастың нақты жағдайын ескере отырып, іс-әрекетте қарастырылады және тілден тыс мақсаттар мен қарым-қатынас функцияларын жүзеге асыратын сөйлеу-ойлау құралы ретінде түсініледі. М.Халлидэйдің пікірінше, тіл әлеуметтік және функционалдық үш түрге жауап береді:

біріншіден, ішімізде және айналамызда болып жатқан оқиғаларды түсініп, түсіндіре білу; екіншіден, әлеуметтік рөлдер мен қарым-қатынастарды үйлестіру арқылы нақты әлеммен әрекеттесу; үшіншіден, берілген және жаңа (тақырып-рематикалық қатынас) тұрғысынан мағына құра білу. Лингвосинергетиканың бір саласы, М.Халлидейдің ғылыми мектебі әзірлеген, жүйелік функционалдық лингвистика теориясының синергетикалық әдіснамасы мен негіздерін органикалық түрде синтездеген, функционалды лингвосинергетика.

Жүйелік-функционалдық лингвистика тілдің/сөйлеудің/дискурстың белгілі бір сипаттамаларының вербальды өзара әрекеттестіктің нақты жағдайында белгілі бір коммуникативтік жағдайға байланысты белсенділенуінің шарттары мен процестерін зерттеуді мақсат етеді [12, 143 б.]. Ол тілдің қызметін, мағынасын және форма мен мағынаның байланысын жасайтын ресурс ретінде қарастырады және құрылымдық (жүйелік) ақпаратты экстралингвистикалық факторлармен біріктірілген сипаттамаға біріктіруге ұмтылады.

М.Халлидей тілдің бұл функцияларын метафункциялар деп атайды және оларды сәйкесінше идеялық, тұлғааралық және мәтіндік деп белгілейді. Яғни тілді қолдану бір мезгілде барлық үш метафункцияны қамтиды. Жүйелік-функционалды лингвистиканың тағы бір маңызды және іргелі концепциясы – таңдау ұғымы. Жалпы парадигматикалық қатынастар бастапқы болып саналады және өзара байланысты белгілер жүйесіндегі негізгі компоненттерді жүйелеу арқылы тілдің семантикалық мүмкіндіктерін құрайды. Сыртқы араласусыз ішкі процестердің нәтижесінде кеңістіктік-уақыттық және функционалды ығысуларға ұшырайтын жүйелер өзін-өзі ұйымдастырушы жүйелер деп аталады [13, 69 б.]. Тіл де синергетиканың жалпы теориясында қалыптасқан күрделі жүйе.

Сондықтан, функционалды лингвосинергетиканың негізгі міндеттерінің бірі, тілде білдіру үшін қолжетімді ресурстар арқылы нақты контексттер мен жағдайларда осы семантикалық әлеуетті құрудың мүмкін нұсқаларын анықтау болып табылады. Синтагматикалық қатынастар белгілі бір тілдік функцияны таңдаудың формалды және құрылымдық салдарын анықтайтын белгілі бір мәлімдеме (дискурс) аясында жүйенің жүзеге асуы ретінде қарастырылады. М.Халлидей таңдау концепциясының маңыздылығын атап көрсетеді, өйткені мәтін «семантикалық таңдаудың үздіксіз процесі. Мәтін – мағына, ал мағына – таңдау» [14, 137 б.]. Сондықтан тілді формальды ережелердің жиынтығы емес, тұлғааралық контексттегі мағына алмасуы және тілдің мағыналы таңдау ретінде жұмыс істеуі ретінде қарастырған жөн. Көріп отырғаныңыздай, жүйелік-функционалды теория тілдің қалай қызмет ететінін түсінудің бастапқы нүктесі ретінде парадигмалық осьті алады. Функционалды лингвосинергетиканың негізгі принциптерінің ішінде мыналар ерекшеленеді:

- тілдің және дискурстың тығыз қарым-қатынаста өзін-өзі ұйымдастыру процестеріне талдау жасау, ал өзін-өзі ұйымдастыру барлық құрамдас бөліктердің функционалды және семантикалық әлеуетін жұмылдыру ретінде түсініледі;

- олардың сыртқы ортасының сызықты еместігі фонында тіл мен дискурстың сызықты еместігі (тарихы мен этникалық топ, нақты коммуниканттар санасы және коммуникативті жағдайдың параметрлері);
- тілдің белсенді өзара әрекеті және сыртқы ортамен дискурс;
- тіл мен дискурс жүйесінің элементтерінің қызмет етуіне қатысты реттік параметрлердің сипатын анықтау;
- элементтердің тартымдылыққа бағытталуы (коммуникативтік мақсат),
- оңтайландыру мен ақпараттың көрінісі. сығымдау процестері ағылшын тілінің тенденциясы түріндегі және үнемді дискурс. Функционалдық лингвосинергетиканың тағы бір ерекшелігі прагматикамен тығыз байланыста. Бұл белгілі бір дискурсивті кеңістікке байланысты мағынаны түсіндірудің маңыздылығын анықтайды. Басқаша айтқанда, функционалды лингвосинергетика прагма-семантикалық тұтастық болып табылатын сол немесе басқа мағынаның белгілі бір контексте тілдік құралдар арқылы қалай жасалатынын, бұл процеске қандай қосымша факторлар әсер ететінін талдайды. Сонымен бірге дискурстық талдау ең алдымен коммуникативті жағдаятты – тілдің коммуникативті қолданылуын, тілдік фактілердің адам әрекеті аспектісінде сипатталуын, белгі арасындағы қатынасты анықтайтын тілдік кеңістіктің шындыққа енуін ескереді.

Бұл дерексіз ақпарат алмасуды емес, ақпараттық мазмұнды қамтитын және қарым-қатынасқа қатысушыларға және олардың іс-әрекеттеріне әсер ететін көптеген компоненттерден тұратын нақты коммуникация процесін қамтамасыз ететін тілдің коммуникативті параметрлерін іздеуге ықпал етеді. Синергетикалық құбылыс ретінде келесі әдеби монологтың үзіндісін қарастырса болады [15, 16 б.]. Мысалы :

By the time we're middle-aged I can tell you they'll have discovered how to arrest the ageing process forever. They're working on it. It'll be quite possible soon to stop death, to stop death in most cases. I assure you.

Жоғарыда келтірілген мысалда іс-әрекеттің қазіргі және болашақ сәттері арқылы өрнектелетін жағдаяттың көп өлшемділігі баяндаушыға өзінің пайымдау барысына қарай, баяндау тақырыбын өзгертуге мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда келер шақ формасы қосымша мағынаға ие болады, атап айтқанда, жоспарды орындауға деген шынайы ниет, бірақ бұл мүмкін емес.

Келер шақ бейнесін ашу барысында оның мағыналық және прагматикалық кеңістігі өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі реттеуге, өзін-өзі дамытуға қабілетті ашық сызықты емес тепе-теңдік жүйесі ретінде қалыптасады.

Лингво-синергетикалық жоспарда уақытша бұрылыстар оқиға компонентінің белсенді дамуына ықпал етеді, көркем мәтіннің ырғағын қамтамасыз етеді:

But fate decided that my parents and I and the three wise men, as I shall call them, should meet one day on the Goubert Salai seaside esplanade and that my secret should be outed.

Бұл мысалдардан синергетика процесінің мәнін көруге болады. Мұндай түрдегі өзін-өзі ұйымдастыру олардың нәтижелерінің қосындысына тең емес

жүйеге әсер етудің қосындысының нәтижесі ретінде синергетика бойынша еңбектерде шартты түрде анықталған сызықтық емес қасиетіне негізделген. Мысалы, келесі әдеби үзінді ағылшын тілінің әртүрлі мағына элементтерін бір формада біріктіру қабілетін көрсетеді:

No matter what I do or how I behave, unprompted and unsought the gifts come. And they will keep on coming. Naked photos, cold pizza, their girls, even their grief. I feel a growing confidence about my stay in Nice. It will be all right now, I feel sure. It will work out.

Бұл мысалда келер шақты білдіретін грамматикалық құралдардың тіркесімі бар: (...*what I do or how I behave... the gifts come; ...they will keep on coming; It will be all right...; It will work out*) және жанама түрде тұлғаның болашаққа эмоционалдық сенімділігін көрсетеді. Мәтіннің бұл фрагментінде тікелей жанама уақытша белгілер жоқ; кейіпкер болашақта кездесетін пәндік ситуациялардың тізімі ғана берілген. Кейіпкердің іс-әрекетін баяндау арқылы оның жан күйін жанама түрде бейнелеудің бұл жолы көркем прозалық мәтіндерге өте тән. Сонымен тілдік бірліктер тілдің грамматикалық заңдылықтарының да, сөйлеушінің санасындағы мағына тудыратын қосымша қасиеттердің де диапазонында қызмет етеді, олар адамның сөйлеу сәтіндегі эмоционалдық күйімен анықталады. Демек, келер шақ бейнесі түзу сызықта, яғни тілдік құралдардың мағыналарының кәдімгі қосындысы арқылы емес, синергетикалық түрде, белгілі мағыналарды қосу принципі бойынша қалыптасады, ол «қосынды емес» ,бірақ жаңа мағыналар береді. Әйтпесе, тіл өзінің маңызды құрамдас бөліктерінен – келер шақты бейнелеудің бейнелі құралдарының салдарлары мен ішкі жүйелерінен айырылуы мүмкін. Өзін-өзі ұйымдастыру процесі болмаған жағдайда, мысалы, келер шақтың мағынасын келесі фрагменттерде жанама түрде көрсету мүмкін емес еді.

Тіл – бұл «дұрыс» тілдік құрылымдарды/формаларды жасау немесе білу ғана емес, қажетті семантикалық кеңістікті қалыптастыру және белгілі бір коммуникативтік міндеттерді шешу. Сондықтан функционалдық лингвосинергетика үшін тілдің функционалдығы маңызды, өйткені функциясы жоқ құрылым аз мазмұнды схемаға айналады. Дегенмен, тілдің функцияларын тиімді белсендіру және талдау үшін оның құрылымын түсіну қажет. Себебі ,мінез-құлқының әмбебап принциптеріне сәйкес өзгеріп, дамып отыратын өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе. Осылайша, жүйелік функционалистер тілді әлеуметтік семиотикалық жүйе ретінде қабылдайды, онда оның мәні мен формасы әрқашан контекстпен, жағдайдың параметрлерімен және қарым-қатынасқа қатысушылардың коммуникативті мақсаттарымен анықталады. Функционалдық лингвосинергетика талдаудың әртүрлі түрлерін пайдаланады, оның ішінде өрнекті, мазмұнды және контекстті талдау. Мағынаның қалыптасу процесіне контекст бірінші кезектегі үлес қосады. Адам оқшау сөйлемдерде емес, белгілі бір дискурс кеңістігінде жасалып, оның ықпалына ұшырайтын мәнді бірлік – мәтіндерде сөйлеп, жазады.

Қорытынды

Синергетика эволюция және фазалық ауысу мәселелеріне ерекше назар аудара отырып, жүйе теориясының дамуындағы жеткілікті жаңа кезең болып саналса да, пәнаралық сипатта бола отырып, ол ашық, динамикалық, өздігінен ұйымдастырылатын күрделі жүйелермен айналысатын көптеген ғылымдарды біріктіреді.

Синергетиканың пәнаралық байланысы жаратылыстану ғылымдарында әзірленіп, жүзеге асырылатын зерттеу әдістерінің синтезінде жатыр. Лингвосинергетика немесе лингвистикалық синергетика – тілді оқытудағы осындай пәнаралық зерттеу тәсілі болып есептеледі. Тілді зерттеуде синергетикалық принциптерді қолдану мүмкін ғана емес, сонымен қатар қажет, өйткені тіл синергетикалық жүйенің барлық критерийлеріне сәйкес келеді - бұл ашық, динамикалық, сызықты емес, көптеген иерархиялық ішкі жүйелері және өзара байланысқан және реттеуші тәртіп параметрлерінің әсерінен жұмыс істейтін элементтері бар, өздігінен ұйымдастырылатын жүйе. Бұл синергетика теориясында ашылған күрделі жүйе, мінез-құлқының әмбебап принциптеріне сәйкес өзгертін және дамитын күрделі синергетикалық мегажүйе. Лингво-синергетиканың әлеуеті тілді синергетикалық жүйе ретінде жан-жақты зерттеуге шекара ашады және тілдің табиғаты, қызметі және даму болашағы туралы түсініктерімізді кеңейтуге мүмкіндік береді. Функционалдық құрылымның ұйымдасуын зерттейді. Тіл адамдардың өзара әрекеттесуінің көптеген және үнемі өзгеріп отыратын контексттерінде мағынаның қайнар көзі болып табылады. Тілдің ерекшелігі оның өзара байланысты таңдаулардың үлкен желісі ретінде ұйымдастырылуында. Функционалды лингвосинергетика, тілді қолданушылары тілдік құралдардың бірқатар баламаларының ішінен таңдау жасай отырып, мағынаны жеткізетін мағыналық мүмкіндіктері бар жүйелер жүйесі ретінде қарастырады. Сонымен бірге сөйлеу шығармасының жалпы семантикалық кеңістігінің қалыптасуы сызықтық емес принципі бойынша жүреді, өйткені жалпы мағына, әдетте, мағыналардың механикалық қосындысынан асып түседі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Базылев В.Н. Синергетика языка: Овнешнение в гадательных практиках // В.Н. Базылев. М.: Диалог. – МГУ. – 1998. – С.180.

[2] Березин Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XX в. // Ф.М. Березин. Лингвистические исследования в конце XX в.: Сб. обзоров (Сер.: «Теория и история языкознания») / исслед. Отдел языкознания, Редколл.: Березин Ф.М., отв. ред. и др. – М. – 2000. – С. 9-25.

[3] Князева Е.Н. Основания синергетики: Синергетическое мировидение // Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М.: Книжный дом «ЛИБРО-КОМ». – 2010. – С. 256.

[4] Майнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез. Пер. с англ. // К. Майнцер. Под ред. и с предисл. Г.Г. Малинецкого. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ». – 2009. – С. 464.

[5] Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы / Б. Мандельброт. – М.: Институт компьютерных исследований. – 2002. – С. 656.

[6] Миронова Ю.В. Художественный дискурс как когнитивный диалог о «языке – доме духа» // Ю.В. Миронова, Т.И. Сокольская. Дискурс профессиональной

коммуникации. – 2021. – №3(2). – С. 33-42. DOI: <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2021-3-2-33-42>

[7] Пономаренко Е.В. Системность функциональных связей в современном английском дискурсе: Автореферат дис. доктора филологических наук // Е.В. Пономаренко. – М. – 2004. – С. 47.

[8] Пономаренко Е.В. Функциональная системность дискурса и предпосылки развития лингвосинергетики // Е.В. Пономаренко. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. – 2006. – №2. – С. 22-27.

[9] Пономаренко Е.В. Нелинейность как системное свойство функционального пространства английского делового дискурса // Е.В. Пономаренко, Г.А. Паршутина. Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2018. – № 3 (24). – С. 156–160. DOI: <https://doi.org/10.18287/2542-0445-2018-24-3-156-160>

[10] Bishop R.C. Metaphysical and epistemological issues in complex systems. Philosophy of complex systems. Handbook of the philosophy of science. Ed. by C. Hooker. Amsterdam: Elsevier, 2011, no 10, pp. 105-136.

[11] Coffman J.A. On causality in nonlinear complex systems: The developmentalist perspective. Philosophy of complex systems. Handbook of the philosophy of science, Ed. by C. Hooker. Amsterdam: Elsevier, 2011, no 10, pp. 287-309.

[12] Fontaine L. Analysing English grammar: A systemic functional. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, pp. 294.

[13] Haken H. Information and self-organization: A macroscopic approach to complex systems. 2nd enlarged edition. Berlin: Springer, 2000, pp. 222.

[14] Halliday M.A.K. Language as social semiotic. London: Edward Arnold, 1978, pp. 256.

[15] Khranchenko D.S. Functional-linguistic parameters of English professional discourse // Professional Discourse & Communication. 2019, no 1 (1), pp. 9-20. DOI: <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2019-1-1-9-20>.

REFERENCES

[1] Bazylev V.N. Sinergetika yazyka: Ovneshnenie v gadatel'nyh praktikah (Synergetics of language: Externalization in fortune-telling practices), V.N. Bazylev. M.: Dialog. MGU, 1998, pp. 180. [In Rus.]

[2] Berezin F.M. O paradimakh v istorii yazykoznaniiya XX v. (On paradigms in the history of linguistics in the 20th century.), F.M. Berezin, Lingvisticheskie issledovaniya v konce XX v.: Sb. obzorov (Ser.: «Teoriya i istoriya yazykoznaniiya») / issled. Otdel yazykoznaniiya, Redkoll.: Berezin F.M., otv. red. i dr. M., 2000, pp. 9-25. [In Rus.]

[3] Knyazeva E.N. Osnovaniya sinergetiki: Sinergeticheskoe mirovidenie (Foundations of synergetics: Synergetic worldview), E.N. Knyazeva, S.P. Kurdyumov. M.: Knizhnyj dom «LIBRO-KOM», 2010, pp. 256. [In Rus.]

[4] Majncer K. Slozhnosistemnoe myshlenie: Materiya, razum, chelovechestvo. Novyj sintez. Per. s angl. (Complex systems thinking: Matter, mind, humanity. New synthesis.), K. Majncer, Pod red. i s predisl. G.G. Malineckogo. M.: Knizhnyj dom «LIBROKOM», 2009, pp. 464. [In Rus.]

[5] Mandel'brot B. Fraktal'naya geometriya prirody (Fractal geometry of nature), B. Mandel'brot. M.: Institut komp'yuternyh issledovaniy, 2002, pp. 656. [In Rus.]

[6] Mironova Yu.V. Hudozhestvennyj diskurs kak kognitivnyj dialog o «yazyke – dome duha» (Artistic discourse as a cognitive dialogue about "language - the house of the spirit"), Yu.V. Mironova, T.I. Sokol'skaya, Diskurs professional'noj kommunikacii, 2021, no 3(2), pp. 33-42. DOI: <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2021-3-2-33-42>. [In Rus.]

[7] Ponomarenko E.V. Sistemnost' funkcional'nyh svyazej v sovremennom anglijskom diskurse: Avtoreferat dis. doktora filologicheskikh nauk (Consistency of functional connections in

modern English discourse: Abstract of the thesis of Doctor of Philology), E.V. Ponomarenko. Moskva, 2004, pp. 47 [In Rus.]

[8] Ponomarenko E.V. Funkcional'naya sistemnost' diskursa i predposylki razvitiya lingvosinergetiki (Functional consistency of discourse and prerequisites for the development of linguosynergetics), E.V. Ponomarenko // Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Lingvistika, 2006, no 2, pp. 22-27. [In Rus.]

[9] Ponomarenko E.V. Nelinejnost' kak sistemnoe svojstvo funkcional'nogo prostranstva anglijskogo delovogo diskursa (Nonlinearity as a system property of the functional space of English business discourse), E.V. Ponomarenko, G.A. Parshutina. Vestnik Samarskogo universiteta. Istorija, pedagogika, filologija, 2018, no 3(24), pp.156–160. DOI: <https://doi.org/10.18287/2542-0445-2018-24-3-156-160> [In Rus.]

[10] Bishop R.C. Metaphysical and epistemological issues in complex systems. Philosophy of complex systems. Handbook of the philosophy of science. Ed. by C. Hooker. Amsterdam: Elsevier, 2011, no 10, pp. 105-136.

[11] Coffman J.A. On causality in nonlinear complex systems: The developmentalist perspective. Philosophy of complex systems. Handbook of the philosophy of science, Ed. by C. Hooker. Amsterdam: Elsevier, 2011, no 10, pp. 287-309.

[12] Fontaine L. Analysing English grammar: A systemic functional. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, pp. 294.

[13] Haken H. Information and self-organization: A macroscopic approach to complex systems. 2nd enlarged edition. Berlin: Springer, 2000, pp. 222.

[14] Halliday M.A.K. Language as social semiotic. London: Edward Arnold, 1978, pp. 256.

[15] Khramchenko D.S. Functional-linguistic parameters of English professional discourse //Professional Discourse & Communication. 2019, no 1 (1), pp. 9-20. DOI: <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2019-1-1-9-20>.

ДИНАМИЧЕСКИЕ И СИСТЕМАТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СИНЕРГЕТИКИ

*Серикова А.С.¹, Рысалды К.Т.¹

*¹докторант, м.г.н., КазУМОиМЯ им.Абылай Хана,
Алматы, Казахстан,
e-mail: akniet.serikova@bk.ru

²д.ф.н., профессор, КазУМОиМЯ им.Абылай Хана,
Алматы, Казахстан,
e-mail: ryssaldy@yandex.kz

Аннотация. В статье описаны динамические и системные принципы, особенности и методы синергии, которая является перспективным направлением современных исследований. Актуальность данной парадигмы связана с ее работой при изучении взаимодействия сложных систем и широким использованием понятия «система» во многих научных областях. Вообще слово «синергия» имеет греческие корни и может быть переведено как «сотрудничество». Цель исследования – проанализировать важные достижения синергии и актуальность их применения в языкознании. Идея научного исследования заключается в дальнейшем углубленном изучении роли синергии в области языкознания. Практическая значимость работы определяется возможностью использования полученных данных в образовательном процессе, в частности, для создания учебных курсов в сфере международного сотрудничества. Метод исследования состоит из структурного анализа с использованием синергетического метода. Этот метод включает комплексный анализ всех ее взаимосвязанных элементов, изучение и описание

распределения физических характеристик. В статье путем анализа текстов определены некоторые закономерности развития синергии в языкознании. Описаны также основные характеристики и особенности строения и работы системы, приведены основные понятия синергии и даны их пояснения. Суть исследования заключается в необходимости изучения данной проблемы, поскольку проблемы синергии актуальны в современном языкознании. Результаты исследования показывают, что языковые направления, основанные на принципах синергетики, являются лингвосинергетикой, а ее разновидность рассматривается как функциональная лингвосинергетика. Синергетическая лингвистика понимает язык как самоорганизующуюся систему и использует теоретико-системные концепции для создания моделей. Язык в таком случае может быть функционально-аналитическим и помещать объяснительные подходы количественной лингвистики в междисциплинарные рамки. Познавательные интересы, связанные с явлением, и до теоретические гипотезы формируют основные предположения об объекте исследования, средствах его научного анализа и поднимаемых деталях. Лингвистическая синергия предоставляет широкие возможности для описания языка как сложной динамической открытой системы, а функциональная языковая синергия, в свою очередь, позволяет описать особенности его функционирования и эволюции.

Ключевые слова: синергетика, лингвосинергетика, функциональная лингвистическая синергетика, концептуальная система, принцип, когнитивность, интеграция, хаос, фазовый переход.

DYNAMIC AND SYSTEMATIC PRINCIPLES OF LINGUISTIC SYNERGETICS

*Serikova A.S.¹, Rysaldy K.T.²

*¹PhD student, master of human sciences, Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: akniet.serikova@bk.ru,

²Doctor of Philology, professor, Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: ryssaldy@yandex.kz

Abstract. The article describes the dynamic and systemic principles, features and methods of synergy, which is a promising area of modern research. The relevance of this paradigm is associated with its work in the study of the interaction of complex systems and the widespread use of the concept of "system" in many scientific fields. In general, the word synergy has Greek roots and can be translated as cooperation. The purpose of the study is to analyze the important achievements of synergy and the relevance of their application in linguistics. The idea of scientific research is to further in-depth study of the role of synergy in the field of linguistics. The practical significance of the work is determined by the possibility of using the obtained data in the educational process, in particular, to create training courses in the field of international cooperation. The research method consists of a structural analysis using a synergistic method. This method includes a comprehensive analysis of all its interrelated elements, the study and description of the distribution of physical characteristics. In the article, by analyzing these texts, some regularities in the development of synergy in linguistics are determined. The article describes the main characteristics and features of the structure and operation of the system, the basic concepts of synergy are given and their explanations are given. The essence of the study lies in the need to study this problem, since the problems of synergy are relevant in modern linguistics. The results of the study show that linguistic directions based on the principles of synergetics is linguosynergetics, and its variety is considered as functional linguosynergetics. Synergetic linguistics understands language as a self-organizing system and uses system-theoretic concepts to create models. It can be functional-analytical and place the explanatory approaches of

quantitative linguistics in an interdisciplinary framework. Cognitive interests associated with the phenomenon and pre-theoretical hypotheses form the main assumptions about the object of study, the means of its scientific analysis and the details raised. Linguistic synergy provides ample opportunities for describing a language as a complex dynamic open system, and functional linguistic synergy, in turn, allows describing the features of its functioning and evolution.

Keywords: synergetics, linguosynergetics, functional linguistic synergetics, conceptual system, principle, cognition, integration, chaos, phase transition.

Статья поступила 16.09.2022